

9. Frejd Z. Psihologija besnoznatel'nogo: Sb. proizvedenij / Z. Frejd; Sost., nauch. red., avt. vstup. st. M. G. Jaroshevskij. – M.: Prosvshhenie, 1990. – 448 s.

10. Jung K. Psihologichni typy. – L'viv: Astroljabija, 2010. – 692 s.

Suskyi Y. S., postgraduate student department of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Philosophical analysis of the structure of personality research in the social sciences of the first half of the twentieth century

The article is devoted to analysis of the philosophical study of the structure of personality in social sciences first half of the twentieth century. The basic scientific work, which the author believes to be relevant to this issue. In the article the Freudian contribution for review, namely the theory of psychoanalysis to the study of personality structure and integration of sociology and psychology. As well, the author refers to the analytic theory by Carl Gustav Jung, representatives and the role of behavioral concepts of identity, Robert Merton functionalism and theory of social action by Talcott Parsons. Emphasized the importance of «individual» – as a result of the individual, the most complete realization of all human qualities. At the end when it comes to the role of personality theory. The urgency of further research is extremely important and closely related to interdisciplinary research for the further structuring of the individual concerning various aspects of human activity and implementation of social roles in modern society.

Keywords: theory of social action, socialization, society, status, man role, personality, individual.

* * *

УДК 172.2

Ткаченко К. О.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
ms.katerina@ukr.net

СПЕЦИФІКА ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕТИЧНИХ НОРМ АДВОКАТСЬКОЇ ПРАКТИКИ У СУЧАСНІЙ БРИТАНІЇ

Робота присвячена дослідженню специфіки врегулювання етичних норм адвокатської практики в сучасній Британії, а саме концептуалізації принципів, норм та підходів до осмислення сфери етичного в межах правничих наук. Також значну частину роботи присвячено суміжній проблематиці формування юриста як кваліфікованого професіонала й моральної особистості водночас. Репрезентовано підходи сучасних британських вчених, які експлікують ставлення до етики юриста або як до «кодексу поведінки», або ж як до професійного стилю життя. Проаналізовано положення основних статутів, що стосуються адвокатської етики в Британії, починаючи з 1990 року, а також інтерпретації цих документів у практиці наявних нормативно-регулюючих органів.

Ключові слова: адвокатська етика, моральність, право, норма, кодекс, суспільство.

Ця робота є продовженням дисертаційного дослідження, яке має на меті здійснити розвідку формування етичного кодексу адвоката в країнах Європи задля осмислення подібних засад юридичної діяльності на теренах України. Так, попередня стаття автора була присвячена дослідженню концептуалізації етичних засад адвокатської практики в Британії Нового часу, тому ця робота логічно продовжує її в хронологічному розгортанні даного питання, стосуючись вже сучасного стану законодавчого врегулювання етичної проблематики адвокатури в Англії. Дослідження сучасного стану правового регулювання у Великій Британії є надзвичайно доцільним, оскільки адвокатура саме цієї країни займає, на думку деяких дослідників, найбільш принципові позиції у правовому захисті громадян, організацій та інтересів суспільства [див. докладніше: 1, с. 66]. Такі дослідження можуть сприяти підготовці нової правової бази, оскільки в умовах демократичної держави, до статусу якої прагне Україна, необхідно, використовуючи власний досвід та досвід

інших держав, усунути прогалини в законодавстві, щоб сформувати надійний механізм захисту діяльності адвоката в межах етичних засад і норм.

Відмітною рисою інституту адвокатури у Британії є поділ між баррістерами (barristers) та соліситорами (solicitors). Історично склалося так, що баррістер займався захистом чи представництвом клієнтів у судах, зосереджуючи більшу частину своєї роботи на консультаціях у складних або специфічних випадках. Соліситор був фактично офісним працівником, до обов'язків якого входило налагоджувати контакти з клієнтами безпосередньо і з будь-яких питань, супроводжуючи це бюрократичною паперовою роботою та оформленням усієї документації. Варто відзначити, що починаючи з 1991 року, для соліситорів стало можливим набуття додаткової кваліфікації, що дає їм змогу виступати в якості адвокатів навіть у вищих судових інстанціях. З іншого боку, баррістери тепер можуть мати справу безпосередньо з клієнтами, не потребуючи посередника та оформлюючи більшу частину паперової роботи самостійно. Тим не менш, навіть зараз баррістери перебувають в умовах досить напруженої залежності від соліситорів, що намагається подолати британська правова система, вводячи відповідні постанови для остаточного злиття цих двох юридичних професій. Оскільки спілки адвокатів до цього часу мають поділ за цією традицією, можна приблизно підрахувати загальну кількість членів у цих двох адвокатських «верствах»: в середньому нараховують приблизно 87 тисяч соліситорів та заледве 8 тисяч баррістерів, що показує досить значний розрив між цими двома групами навіть за кількісною характеристикою. Окрім того, етичні правила діяльності соліситорів досі є більш законодавчо оформленими: для них існує окрема професійна організація – «Юридична спільнота Англії та Уельсу», яка власне й займається виданням правил професійної поведінки, таких як «Правила роботи соліситорів 1990 р. зі змінами та доповненнями від 1 червня 1994 р.», «Кодекс адвокатури» та ін. Варто відзначити, що ці правила однаково розповсюджуються як на адвокатів, що мають приватну практику, так і на юридичні фірми. Крім того, існує прийнятий Парламентом «Закон про соліситорів» 1974 року, який також прописує певні норми етичної поведінки юриста. Проте, є два основні документи для врегулювання діяльності адвокатів у Британії, в тому числі у сфері етики: раніше таким базовим документом був «The Solicitors' Code of Practice», проте наразі більшість орієнтується на «The Office for the Supervision of Solicitors». Специфіка Коду в тому, що до останнього часу там була досить поверхово прописана регламентація взаємин адвокатів між собою та майже не репрезентований аспект відповідальності адвоката перед клієнтами та суспільством в цілому, не кажучи вже про приділення уваги специфічним етичним потребам клієнта чи загалом суспільства. Чинна сьома редакція за 1996 рік збільшилась на 150 сторінок порівняно з попередньою, в тому числі й за рахунок того, що в ній було окреслено певні підступи до встановлення правил щодо мінімальної вимоги компетентності адвоката в справі представництва інтересів своїх клієнтів. Проте громадськість така поступовість у лібералізації Кодексу не влаштовує, –

активні громадські діячі продовжують піднімати питання про адекватність та професійність обробки скарг від громадян адвокатами, а також про занадто високу вартість роботи соліситорів, яка мало стосується власне професійної юридичної діяльності і фактично не торкається безпосередньо сутності більшості справ. Також у 1990 році був введений «The Courts and Legal Services Act», який полегшує юридичний супровід для фінансових установ (прийняття подібного законодавства пов'язано з дерегуляцією британських інституцій та закладів). Завдяки цьому Акту стало можливим надання послуг з оформлення документації не соліситорами, що звісно ж дуже вплинуло на самих соліситорів: не лише тим, що «урізало» сферу їх професійної діяльності, але також і тим, що це ввело нові правила регулювання поведінки стосовно своїх колег не-соліситерів при співпраці з ними. Окрім того, цей Акт відіграв важливу роль не лише у законодавчому врегулюванні етичних норм адвокатів, але й у створенні цілого нормативно-регулюючого органу «the Lord Chancellor's Advisory Committee on Legal Education and Conduct» (в Британії прийнято вживати абревіатуру ACLEC, якою автор й надалі користуватиметься у цій роботі). В його функції входить контролювання внесення змін та поправок до наявних правил поведінки та етичних норм адвокатури Британії. Як зрозуміло з самої назви цієї інстанції, Лорд-Канцлер – після проведення певного професійного розслідування та консультацій – призначає для роботи у цьому комітеті членів терміном на п'ять років, серед яких: голова комітету – суддя з Верховного чи Апеляційного суду, один суддя, два практикуючі барріситери, два практикуючі соліситори, два професори-викладачі юриспруденції, а також дев'ять осіб, які не входять до жодного з цих юридичних «прошарків» і є незалежними та незаангажованими спостерігачами.

В якості головного принципу власного Статуту ACLEC визначає наступне: «Питання, чи повинно людині бути надане право надавати консультації, чи виступати на судовому процесі, чи загалом брати участь в будь-якому судовому засіданні або розгляді справи, повинно вирішуватись лише з огляду на наступне»:

(а) чи має ця людина належну кваліфікацію відповідно до вимог щодо освіти та підготовки кадрів, яка дозволить їй брати участь в суді чи судовому розгляді;

(б) чи є ця людина членом професійної або іншої спільноти, яка (1) має правила поведінки (задокументовані), що регулюють поведінку її членів; (2) має ефективний механізм для забезпечення дотримання правил поведінки; (3), намагається дійсно на практиці забезпечити їх дотримання;

(с) чи належить ця людина до структури, яка надає юридичні послуги, регламентуючи власну діяльність і поведінку з клієнтами жорсткими етичними нормами, виконання яких є обов'язковою вимогою для всіх членів структури без виключення, і гарантує можливість відмови адвоката від справи в разі: (1) якщо характер справи є осудним для нього з моральної точки зору або може стати таким з погляду суспільних норм; (3) якщо поведінка, думки або вірування потенційного клієнта є неприйнятними для нього або суспільства в цілому; (3) на будь-якій підставі, якщо це пов'язано з джерелом

фінансування, яким користується клієнт, і якщо це може створити конфлікт інтересів;

(д) чи засвоїла ця людина правила поведінки щодо суду або судового розгляду належним чином з метою етичного й ефективного здійснення правосуддя [див. докладніше: 11, р. 17–18].

Хоча ці правила є загальнооб'язаними й загальноприйнятими нормами, Комітет, тим не менш, має лише нормативно-консультативну сферу впливу. Для того, щоб ці правила мали дійсно регулятивний характер, в Британії діє «The Solicitors' Disciplinary Tribunal» (SDT), який діє з 1974 року та складається із соліситорів, що провадять кваліфіковану практику не менш як десять років і мають вчений ступінь. Трибунал розглядає скарги, які стосуються порушення професійних правил поведінки і неетичної поведінки юристом загалом. Якщо комісія Трибуналу визнає скаргу правочинною, тоді вона присуджує порушника до одного з трьох видів покарань:

(1) штраф до 5 тис. £;

(2) відсторонення від юридичної практики на певний термін;

(3) повна заборона займатись юридичною практикою та надавати консультації з юридичних питань.

Якщо ж порушення адвокатом етичних норм має дуже незначний характер, то покарання має більш нормативну функцію: йому лише виноситься «догана», яка, хоча і не забороняє його діяльність, тим не менш, може посприяти «відтоку клієнтів» з його фірми. Таких «доган» є кілька видів:

(1) щодо поведінки порушника може бути висловлене невдоволення комісією, яке, проте, залишиться лише в межах цього вузького кола;

(2) адвокат може отримати догану від комісії, яка має публічний характер, проте не є жорсткою за формулюванням;

(3) адвокат може отримати догану від комісії, яка має публічний характер і є жорсткою за формулюванням;

(4) адвокат може отримати догану від голови комісії, яка матиме публічний характер, буде жорсткою за формулюванням і нанесе великий збиток професійній славі юриста, оскільки буде рівноцінно громадському протесту щодо діяльності адвоката, опублікованому у «the Law Society's Gazette».

Також одним із повноважень Трибуналу є відновлення професійного статусу соліситорів, які були відсторонені з огляду на порушення ними етичних професійних норм. Для цього SDT скликає комісію, яка вирішує, чи може колишній соліситор довести, що він є достатньо моральною людиною і кваліфікованим свідомим фахівцем для того, щоб бути відновленим у сфері юридичної практики.

Тут хотілось би трохи відійти від простої дескрипції наявних у Британії правил врегулювання етичних норм та спинитись на наступному: якщо ми вдуємо у вищесказане, то усвідомимо, що поняття «кваліфікований свідомий фахівець» визначити набагато простіше, аніж поняття «достатньо моральна людина». Власне це підштовхує нас до ще більш загального питання: з яких позицій англійські дослідники та практики підходять до розгляду питань юридичної етики? Що це для них – такі самі норми й правила, як ті, що зазначені в кодексі, ще один «кодекс поведінки» чи все ж таки це стосується більш високих

шаблів моралі, які визначають «стиль життя» юриста як людини загалом? Перший підхід репрезентує Джером Карлін у своїй праці «Lawyers On Their Own» [див. 4]. Спираючись на ранні (саме правові, а не філософські) праці з етики, він відстоює підхід, що мораль – це лише ще один засіб впливу вищого класу на нижчий, а більш конкретніше: у стосунках між адвокатами – це можливість побудувати власну кар'єру на етичному «провалі» свого колеги. Таке досить грубе порівняння акумулює в собі важливу тезу цієї позиції: етичні норми регламентують поведінку між юристами, – між соліситером і соліситером, між соліситером та баррістером, між баррістером і баррістером, між адвокатом і суддею, але аж ніяк не між адвокатом і клієнтом. За таких умов юридична етика дійсно зводиться до «кодексу поведінки», оскільки вона не враховує цілей, намірів та самих підвалин юридичної професії, які апелюють якраз до досягнення справедливості не просто як абстрактного поняття, а як до факту, що має стосунок до конкретного суб'єкта – тобто клієнта. Ще одним «підводним каменем» подібного підходу є те, що він є каталізатором конкуренції між юристами. Звісно, здорова конкуренція є позитивним явищем, проте не варто забувати про ті наслідки, до яких вона може призвести, набуваючи своїх викривлених форм: викорінення альтруїзму, зниження якості роботи через надмірну орієнтацію на результат за будь-яку ціну, нехтування ґрунтовними розвідками, а як наслідок – зниження наукової планки всередині професії. Якщо сприймати юридичну практику лише як один із «товарів» на ринку праці, то такий підхід може цілком задовольнити бізнес-стратегію розбудови юридичної компанії. Проте, якщо дивитись на юридичну практику ще й як на відстоювання певних загальнозначущих ідеалів та цінностей в залі суду, вищеописаний підхід не можна назвати релевантним. Тим більше, якщо етика юриста – це лише черговий кодекс, то як і в будь-якому кодексі кмітливий юрист міг би знайти «шпаринки» в законі, через які його можна обійти. Та чи можна знайти «шпаринки» в моральному законі? Чи є взагалі така постановка питання моральною сама по собі?

Інший британський дослідник А. Патерсон [8, р. 137–168] репрезентує підхід до адвокатської етики також з досить прагматичної точки зору, тим не менш, більш виваженої, на нашу думку. Він розглядає всі аспекти адвокатської діяльності як дещо ризоматичну систему (де кожен член цієї системи є важливим і необхідним), фундуєчи адвокатську професію на трьох китах: саморегулювання, етика та якість обслуговування. На його думку, запит в британському суспільстві на адекватний рівень в усіх цих трьох сферах юриспунденції рано чи пізно буде вдоволеній, що дозволить поєднати вигоди для бізнесу та дотримання вищих ідеалів та норм.

Х. Соммерлед, натомість, відстоює необхідність впровадження більш суворих етичних норм для управлінської ради фірм, адже, на його думку, саме провідні юристи фірми задають молодшим партнерам стиль ведення справ та рівень дозволеної агресивності під час їх проведення [9, р. 159–185].

Як можна побачити з описаних вище підходів, серед юристів Британії панує позитивістський підхід до

розуміння природи права, що й зумовлює прагматистські тенденції в тлумаченні сфери адвокатської етики – як на рівні адміністрування та нормування всередині професії, так і на рівні теоретичного осмислення, чому були присвячені перша і друга частини цієї статті відповідно. Оскільки на початку статті йшлося про імплементацію західного досвіду в українські реалії, хотілось би насамкінець відмітити один важливий момент: озвучені вище концепції права у Британії є дійсно панівними, проте існує вагома опозиція, яка не лише критикує та наводить альтернативні аргументи для відстоювання вищих цінностей та особливого статусу моральних законів, але й робить адекватну дескрипцію дійсності, намагаючись змінити її власною юридичною практикою. Так, Д. Ніколсон у своїй статті прямо говорить, що ми можемо спостерігати в сучасній юридичній практиці Британії зниження змагальності в судовій залі на протипагу підвищенню конкуренції на ринку, що призводить до тотальної комерціалізації, спеціалізації та бюрократизації на всіх рівнях інституту адвокатури [6, р. 625]. Про те ж саме говорять його колеги З. Бауман та Дж. Уебб, які акцентують увагу на тому, що моральна відповідальність – це «лакмусовий папірець» усієї юридичної фірми: за її наявності старші партнери можуть бути сприйняті своїми конкурентами як «ретрогради», а за її відсутності – поширяться тотальне нехтування нормами та правилами в нижчих щаблях фірми. Оскільки, на думку цих дослідників, найчастіше можна спостерігати останній варіант, вони з сумом констатують, що практикуючі юристи мають дуже занижену планку моралі у порівнянні з молодими випускниками юридичних факультетів, і з кожним роком ця ситуація погіршується [3, р. 19–20; 7, р. 271]. А. Френсіс, інший англійський дослідник, також із сумом констатує, що серед юристів панує орієнтація на фінансовий результат, а серед пріоритетів – вдосконалення технічних навичок, але аж ніяк не моральних [див. докладніше: 5].

Ця ж група дослідників рекомендує робити певні кроки в напрямку виходу з подібної ситуації неактуальності етичних кодів, які могли б бути корисними і в нашому суспільстві:

(1) по-перше, це акцент не на глобальному, а на локальному врегулюванні дотримання моральних норм, оскільки професія юристів є дуже спеціалізованою і фактично кожен адвокат стикається з моральними дилемами, вирішення яких не буде універсальним для усієї сфери юриспунденції, але матиме велику вагу і широку практику застосування в межах конкретної галузі права;

(2) подібну методику потрібно провадити ще зі студентських лав, надаючи неофітам спочатку загальний контекст етичного виміру права, а вже потім наводити конкретні випадки моральних дилем у різних галузях права та варіанти їх вирішення і наслідків; на думку дослідників, це може значно вплинути на обрання студентом власної спеціалізації як майбутнього юриста;

(3) також потрібно проводити повсякчасні тренінги з етичної проблематики для нагадування практикуючим юристам про те, що з одного боку – вирішення етичних проблем не є чисто механічною дією і потребує певної рефлексії та усвідомлення

самого факту морального вчинку та його наслідків, а з іншого – необхідно слідувати цим моральним нормам за будь-якого зовнішнього тиску обставин та суспільної думки.

Подібна практика може зменшити необхідність у детальних нормативних кодексах з етики на тисячі сторінок, адже зараз імплементція подібних кодексів або відбиває повністю бажання практикуючого юриста його навіть прочитати (з огляду на неймовірний об'єм та сухість викладу), або ж перетворює юриста на «робота», який не мислить самостійно, і в нестандартній ситуації моральної дилеми чи конфлікту інтересів виявиться безпорадним, оскільки не зможе знайти вихід самостійно. Подібні прогалини в сфері юридичної етики ведуть до значних етичних викривлень, що усвідомлюють і українські дослідники, жартуючи з цього приводу наступним чином: «При буквальному сприйнятті усіх вищенаведених норм можна дійти такого висновку: порушувати адвокатську таємницю не можна в принципі, але якщо дуже потрібно, то можна і порушити...» [див.: 2]. Таким чином, значна частина британських дослідників схиляється до того, що формування «моральності» як складової юридичної професії методами нескінченних правил та дисциплінарних санкцій, є мало дієвим. Натомість варто робити акцент на моральному розвитку особистості юриста, на прививанні навички критичного та самостійного мислення ще в період студентства, тоді матимемо більше шансів, що до юридичної практики будуть долучатися вже зрілі і моральні особистості.

Список використаних джерел

1. Бринцев В. Д. Поєднання одноособової і колегіальної форм правосуддя в кримінальному процесі / В. Д. Бринцев // Право України. – 1995. – №7. – С.23–25. // Bryncev V. D. Pojednannja odnoosobovoi' i kolegal'noi' form pravosuđdja v kryminal'nomu procesi / V. D. Bryncev // Pravo Ukraїny. – 1995. – №7. – С.23–25.
2. Теорія і практика дотримання гарантій адвокатської діяльності // Теорія і практика дотримання гарантій адвокати́ діяльності // Euroinfo.tv 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroinfo.tv/?p=12035>
3. Bauman Z. Postmodern Ethics / Zygmunt Bauman. – Oxford: Wiley–Blackwell, 1993. – 262 p.
4. Carlin J. Lawyers On Their Own / Jerome Carlin. – Republished: Austin & Winfield Inc, Maryland, 1994. – 458 p.
5. Francis A. The Business Context: Legal Ethics, the Marketplace and the Fragmentation of Legal Professionalism / A. Francis // International Journal of the Legal Profession (forthcoming), Vol.12, 2005. – P.495–508.
6. Nicolson D. Making lawyers moral? Ethical codes and moral character / Donald Nicolson // Legal Studies, vol.25, no.4, November 2005. – P.601–626.
7. Nicolson D., Webb J. Professional Legal Ethics: Critical Interrogations / D. Nicolson and J. Webb. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – vii, 172 p.
8. Paterson A. Professionalism And The Legal Services Market / Alan Paterson // International Journal Of The Legal Profession, Vol.3 No.1 and 2, 1996. – P.137–168.
9. Sommerlad H. Managerialism And The Legal profession / Hilary Sommerlad // International Journal Of The Legal profession, vol.2, no.2/3, 1995. – P.159–185.
10. Sherr A., Webley L. Legal Ethics in England and Wales / Avrom Sherr and Lisa Webley // Institute of Advanced Legal Studies. – International journal of the Legal Profession, Vol.4, Nos. 1997. – P.109–229.
11. The Lord Chancellor's Advisory Committee on Legal Education and Conduct. First Report On Legal Education And Training. – April 1996. – P.17–18.

Tkachenko K. O., post-graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ms.katerina@ukr.net

Settlement specifics of legal practice ethical standards in modern Britain

The work explores the settlement of legal practice ethical standards in modern Britain, namely the conceptualization of the principles, norms and approaches to understanding the ethical spheres within the framework of legal sciences. The most part of the work is devoted to the related issues of a lawyer as a skilled professional and moral person at the same time. There has been analyzed the provisions of key statutes relating to professional ethics in Britain, since 1990, as well as the interpretation of these documents in practice, the existing regulatory bodies.

Keywords: legal ethics, moral, law, norm, code, society.

* * *

УДК 141.7

Бойко М. П.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та права,
Дніпровський державний технічний університет
(Україна, Дніпро), gileya.org.ua@gmail.com

КУЛЬТУРОЛОГІЧНО–ФІЛОСОФСЬКА ДИЛЕМА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В ІДЕЯХ КИРИЛО–МЕФОДІЙВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

Проблема, яку досліджує автор, полягає у вияві науково–методологічних критеріїв, які зазначають принципи та тенденцію складання ознак суспільно–політичних та культурних форм громадянського суспільства в Україні. Це питання визначає принципи ствердження державно–політичних пріоритетів та місце, яке має займати Україна в міжнародному світі. Теоретичною базою у вивченні такого комплексу наукових підходів стали праці філософів, істориків, політологів, культурологів, це визначило філософсько–категоріальний принцип, який конкретизує напрямки теми з духовно–культурного боку. Було зазначено, що члени Кирило–Мефодіївського товариства своїми теоретичними напрацюваннями, стосовно визрівання українського менталітету, заклали принцип визрівання громадянської свідомості та політичного мислення українського народу. Вони стверджували, що форми співжиття українців мали риси народності, здорового та раціонального мислення, особистої громадянської гідності та любові до своєї землі.

Ключові слова: нація, менталітет, громадянська держава, національна ідеологія.

Постанова проблеми у загальному сенсі полягає у вияві характерних ознак, які передбачають розширення теми дослідження стосовно проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Предметом дослідження стали не тільки результати, які були задіяні з допомогою філософського методу, але й продукти філософської думки, які зазначили тему та актуальність даної розробки.

В аналізі досліджень та публікацій автор спирався на першоджерела, що дійшли до наших часів та були опубліковані у наступних виданнях: «Кирило–Мефодіївське товариство» у 3–х томах (Київ, 1990); М. І. Костомаров «Закон Божий: Книга буття українського народу» (Київ, 1991); Н. І. Костомаров; «Исторические произведения, Автобиография» (Київ, 1989); Т. Г. Шевченко «Автобиография» (Київ, 1988); М. І. Костомаров «Дві руські народності» (Київ, 1861); М. І. Костомаров «Спогади про Тараса Шевченка» (Київ, 1982); П. О. Куліш «Історичне оповідання» та «Хутірська поезія» // Спогади про Тараса Шевченка (Київ, 1982) та інші твори. До першоджерел, які були використані у написанні дисертації, можна віднести листи М. І. Костомарова, П. О. Куліша, В. М. Білозерського, Т. Г. Шевченка, М. І. Гулака, Г. Л. Андрузького, які дають змогу краще усвідомити проблему формування їх філософії та політичної діяльності.